

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η μελέτη του τουρισμού, ειδικότερα σε χώρες της Μεσογείου, είναι ιδιαίτερα αναγκαία στις αρχές της νέας χιλιετίας, διότι όχι μόνον οδηγεί στον εντοπισμό κρίσιμων ζητημάτων της μέχρι σήμερα πορείας του αλλά, ταυτόχρονα, κάνει εφικτή την επισήμανση κατευθύνσεων και προτάσεων όσον αφορά τη μέλλουσα πορεία του.

Η παρούσα έκδοση έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο κενό τόσο στην ελληνική όσο και στη αγγλική βιβλιογραφία του Τουρισμού στην Ελλάδα και την Κύπρο. Στην αρχή γίνεται μία εκτενής εισαγωγή επικεντρωμένη στους κεντρικούς άξονες της Ανθρωπολογίας του Τουρισμού με βάση τις πρόσφατες διεθνείς επιστημονικές συζητήσεις, ενώ στο τέλος υπάρχει ένας επίλογος με κριτικές παρατηρήσεις που αφορούν τη σχολιασμένη βιβλιογραφία. Τα τμήματα αυτά είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για τους μελετητές και φοιτητές διότι αφενός μεν προσφέρουν ένα επιστημονικό πλαίσιο για την καλύτερη κατανόηση της βιβλιογραφίας, αφετέρου δε συνοψίζουν επιτυχώς τις μεθοδολογικές πρακτικές και ερευνητικές κατευθύνσεις της τουριστικής έρευνας στην Ελλάδα και Κύπρο.

Μολονότι η παρουσίαση της ανθρωπολογικής προσέγγισης είναι ιδιαίτερα αισθητή, η συγγραφέας καλύπτει επαρκώς και παρουσιάζει με σχολαστική ακρίβεια εργασίες των τριών τελευταίων δεκαετιών από συγγενείς και μη επιστημονικούς κλάδους όπως η οικονομική επιστήμη, η κοινωνιολογία, η γεωγραφία, η χωροταξική ανάλυση, η διοίκηση επιχειρήσεων και η πολιτική επιστήμη.

Για τους παραπάνω λόγους, το βιβλίο θα αποδειχθεί χρήσιμος οδηγός, αλλά και πλούσια πηγή πληροφοριών για τον αναγνώστη ερευνητή, μεταπτυχιακό ή προπτυχιακό φοιτητή, πολιτικό, καθώς και υπαλλήλους του δημόσιου ή ιδιωτικού τομέα με αρμοδιότητα στον τουρισμό. Η πολύπλευρη χρησιμότητά του είναι εμφανής. Ενώ για τους ερευνητές των παραπάνω επιστημών το βιβλίο αποτελεί εκτενή βάση για τον εντοπισμό των σχετικών μεθοδολογικών, θεωρητικών και πρακτικών ζητημάτων, για τους υπεύθυνους του ιδιωτικού και δημόσιου τομέα αποτελεί πηγή πορισμάτων που αφορούν προβλήματα και προτάσεις πολιτικής για τον τουρισμό και των πρακτικών εφαρμογών τους σε Ελλάδα και Κύπρο.

Η δίγλωσση εκτεταμένη βιβλιογραφία είναι ιδιαίτερα εύχρηστη για τους διεθνείς μελετητές κάνοντας προσιτό το ελληνόγλωσσο έργο, το οποίο αποτελεί ένα μεγάλο τμήμα του συνόλου, μέσα από περιεκτικές περιλήψεις στην αγγλική

γλώσσα. Με τον τρόπο αυτό ενισχύει την αξιοποίηση των ελληνόγλωσσων μελετών για τον τουρισμό και των ζητημάτων που προβάλλονται «εκ των έδρων», από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Τέλος, οι θεματικές κατηγοριοποιήσεις, οι οποίες αναφέρονται τόσο σε κλασικά όσο και σε νεότερα ζητήματα διακρίνονται από πλήρη περιεκτικότητα με αναφορά σ' αυτές που μελετούνται συχνότερα (μαζικός τουρισμός, επιδράσεις στο τοπικό επίπεδο) και αυτές που εξετάζονται λιγότερο (πολιτικά ζητήματα, εναλλακτικά μοντέλα).

Μαρία Κούση
Καθηγήτρια
Τμήμα Κοινωνιολογίας
Πανεπιστήμιο Κρήτης

The study of tourism, particularly in Mediterranean countries, is especially necessary at the start of the new millennium, since it does not only bring to surface critical issues in its developmental path up to the present, but it simultaneously points to directions and proposals concerning its future course.

The present publication comes to fill a gap in the related Greek and English tourism literature. It begins with an extensive introduction, which is structured along the central coordinates of the Anthropology of Tourism and takes into consideration the recent international debates within the discipline, while it culminates with a conclusion that contains critical commentaries on the annotated bibliography. These sections are particularly useful for scholars and students because, on the one hand, they provide a scientific framework for a better understanding of the literature at hand, while on the other, they offer a comprehensive summary account of methodological practices and directions of tourism research in Greece and Cyprus.

Even though the presentation of the anthropological approach carries a special weight, the author covers sufficiently and in great detail works of the last three decades from related and non-related scientific fields such as economics, sociology, geography, urban planning, business management and political science.

For the above reasons, the book will prove to be a useful guide and a rich source of information for researchers, postgraduate or undergraduate students, policy makers, as well as for those engaged in the public or private sector who have jurisdiction over tourism. Its multifaceted usefulness is evident. While for researchers of the above disciplines, the book is an extensive base for locating relevant methodological, theoretical and practical issues, for agents in the public

and private sector, it is a rich source of research findings that concern tourism-related problems, practices and policies.

The extensive bilingual bibliography is particularly convenient to use by international scholars, insofar as it enhances the accessibility of works published in Greek –which comprise a large section of the total bibliography– through comprehensive summaries in English. In this way, the international scientific community has easier access to tourism studies presenting views and issues “from inside”.

Lastly, the thematic categorizations are inclusive, referring to both older, conventional and more recent issues. At the same time, references are made to topics studied more frequently (mass tourism, impacts on the local level) as well as to those of less common concern (political issues, alternative models).

Maria Kousis

Professor

Department of Sociology

University of Crete

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελλάδα και η Κύπρος έχουν γνωρίσει μεταπολεμικά σημαντικές αλλαγές σε διάφορα επίπεδα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής, οι οποίες συναρτώνται άμεσα ή έμμεσα με τη ραγδαία ανάπτυξη του τουρισμού. Ταυτόχρονα, ο τουρισμός αποτελεί, για τρεις περίπου δεκαετίες, αντικείμενο ερευνητικού ενδιαφέροντος τόσο για τους κρατικούς φορείς όσο και για τους επιστήμονες. Ωστόσο, εκτιμώ ότι, παρόλες τις σημαντικές αυτές αλλαγές, εξακολουθεί να απουσιάζει μια συστηματική καταγραφή της αγγλικής και ελληνικής βιβλιογραφίας των κοινωνικών επιστημών για τον τουρισμό στην Ελλάδα και την Κύπρο. Επιπλέον, λείπει από τη βιβλιογραφία, και είναι σχετικά άγνωστη στον ευρύτερο χώρο των κοινωνικών επιστημών, η ανθρωπολογική προσέγγιση, η οποία παραπέμπει σε ένα διαφορετικό τρόπο πρόσληψης, καθώς και μεθοδολογικής και αναλυτικής αντιμετώπισης των ζητημάτων της τουριστικής έρευνας. Όπως προκύπτει από τη σχετική βιβλιογραφία, οι μελέτες, τα άρθρα και οι συλλογικοί τόμοι, στην πλειονότητά τους, αφορούν την κοινωνιολογία, το μάρκετινγκ, την οικονομική επιστήμη και τις περιβαλλοντικές σπουδές. Οι επιστημονικοί αυτοί κλάδοι παρέχουν μια ευρεία κάλυψη –κυρίως σε μακροεπίπεδο– του τουρισμού· ωστόσο, λείπει μια ολιστική προσέγγιση, συνοδευόμενη από την –σε βάθος– ανάλυση της τουριστικής πραγματικότητας, όπως αυτή διαμορφώνεται στο μικροεπίπεδο, και την οποία εισάγει η ανθρωπολογία. Αυτά είναι τα κενά που έρχεται να καλύψει η παρούσα μελέτη. Ένα μεγάλο μέρος της αφιερώνεται στη σχολιασμένη βιβλιογραφία η οποία περιέχει έργα βασισμένα σε εμπειρικές έρευνες με αντικείμενο τον τουρισμό, τα οποία έχω συλλέξει, ταξινομήσει και συνοψίσει, ώστε να αποτελέσουν, σε συνδυασμό με τις κριτικές μου παρατηρήσεις, ένα εύχρηστο εργαλείο για φοιτητές και ερευνητές. Την ίδια στιγμή, με το παρόν βιβλίο φιλοδοξώ να παρουσιάσω την ανθρωπολογική προσέγγιση και να συμβάλω στην αναγνώριση και την καθιέρωση της ανθρωπολογικής μελέτης του τουρισμού. Στην προσπάθεια αυτή, θεώρησα χρήσιμο, ιδιαίτερα στο πρώτο μέρος της μελέτης, να σχολιάσω τις ιδιαιτερότητες της ανθρωπολογικής προσέγγισης του τουρισμού, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε παραδείγματα και εθνογραφικές μελέτες εκτός Ελλάδας, εκτιμώντας ότι αυτά αποτελούν μια πηγή περαιτέρω πληροφόρησης και γνώσης για τον αναγνώστη.

Το δεύτερο, και συγκριτικά μεγαλύτερο μέρος αυτής της μελέτης, αφιερώνεται στη σχολιασμένη βιβλιογραφία. Μια σύντομη τοποθέτηση πάνω στον τρόπο διάρθρωσης της θα βοηθήσει τον αναγνώστη να κατανοήσει τις θεματικές ενότητες τις οποίες έχω καθορίσει, καθώς και τους λόγους που επέλεξα, στο τρίτο μέρος, να δώσω περισσότερη έμφαση σε συγκεκριμένους τομείς ή κατευθύνσεις της έρευνας και σε μεθοδολογικές πρακτικές. Η ομαδοποίηση των εργασιών κατά κατηγορίες έγινε για να υπογραμμιστούν τα βασικά θέματα που αναλύονται, οι μέθοδοι έρευνας που χρησιμοποιούνται καθώς και οι προβληματικές που διατυπώνονται σχετικά με το τουριστικό φαινόμενο της μεταπολεμικής περιόδου, και ιδιαίτερα των τριών τελευταίων δεκαετιών.

Κύριος θεματικός άξονας της πρώτης κατηγορίας είναι η πορεία εξέλιξης του μαζικού τουρισμού, ενώ βασικό αντικείμενο ή αφετηρία της δεύτερης είναι το ζήτημα των συνεπειών της τουριστικής ανάπτυξης σε μακροεπίπεδο· και στις δύο ενότητες κυριαρχούν οι οικονομικές μελέτες και οι συναφείς με τον συγκεκριμένο επιστημονικό κλάδο προβληματικές και μέθοδοι. Η τρίτη θεματική ενότητα αναφέρεται σε ερευνητικά ζητήματα που απασχολούν κυρίως τους ανθρωπολόγους και τους κοινωνιολόγους και περιλαμβάνει εμπειρικές μελέτες που προσανατολίζονται στο μικροεπίπεδο· πολλές από αυτές συνδυάζουν ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους, αντλώντας στοιχεία τόσο από ερωτηματολόγια όσο και από την επιτόπια έρευνα. Συνάφεια με προβληματικές και προσεγγίσεις της ανθρωπολογίας, αλλά και της πολιτισμικής γεωγραφίας και της κοινωνιολογίας, παρατηρείται και στην τέταρτη θεματική κατηγορία. Ένα μέρος της περιλαμβάνει μελέτες οι οποίες βασίζονται στην ανάλυση στατιστικών δεδομένων και φωτίζουν το τουριστικό φαινόμενο από τη μεριά του τουρίστα – συσχετίζοντας τα χαρακτηριστικά των τουριστών με διάφορες παραμέτρους της προσφοράς και της ζήτησης. Στην ίδια θεματική κατηγορία εντάσσονται και εργασίες οι οποίες έχουν την αφετηρία τους σε έρευνες που προσεγγίζουν τον τουρίστα και τον ντόπιο, καθώς και τη μεταξύ τους αλληλόδραση, σε σχέση με το ζήτημα του αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού· για την εξέταση του συγκεκριμένου ζητήματος, το οποίο προϋποθέτει τη διερεύνηση αντιλήψεων, αναπαραστάσεων, στερεότυπων κ.ά. στις μελέτες αυτές χρησιμοποιούνται ποιοτικές μέθοδοι.

Όσο για το πρόβλημα των επιπτώσεων της τουριστικής ανάπτυξης στο φυσικό και το δομημένο περιβάλλον, αυτό εξετάζεται στην πέμπτη θεματική κατηγορία· μάλιστα, ένα από τα κεντρικά ζητήματα που τίθουν οι μελέτες αυτής της κατηγορίας αφορά την αειφόρο ανάπτυξη και τις στρατηγικές διαχείρισης του περιβάλλοντος. Ακολουθεί η έκτη κατηγορία, αρκετά περιορισμένη από άποψη αριθμού τίτλων, της οποίας ο θεματικός άξονας είναι η πολιτισμική παραγωγή στο πλαίσιο του τουρισμού· εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι, βάσει των πηγών που παρέχει η βιβλιογραφία, οι περιπτώσεις παραγωγής πολιτισμικού προϊόντος για τις ανάγκες του τουρισμού είναι λιγότερο γνωστές και μελετημένες, εν-

δεχομένως εξαιτίας της κυρίαρχης, μέχρι σχετικά πρόσφατα, οικονομιστικής θεώρησης ενός μεγάλου αριθμού ερευνητών του θέματος της τουριστικής ανάπτυξης. Από τη σκοπιά μου, ως ανθρωπολόγου, η εβδομη ενόθητα περιλαμβάνει εργασίες τα θέματα των οποίων έχουν μια περισσότερο πρακτική χροιά, στον βαθμό που αφορούν ζητήματα σχεδιασμού, διοίκησης και εκπαίδευσης· εκτιμώ, ωστόσο, ότι στη συγκεκριμένη ενότητα το ζήτημα της τουριστικής πολιτικής συγκροτεί έναν άξονα που επιτρέπει τον συνδυασμό της θεωρητικής ανάλυσης με την εφαρμοσμένη (πρακτική) αντιμετώπιση των σχετικών με τον προγραμματισμό της τουριστικής ανάπτυξης προβλημάτων. Όσον αφορά την ενότητα «τουρισμός και πολιτικά ζητήματα», αντιπροσωπεύεται, συγκριτικά, από έναν πολύ μικρό αριθμό εργασιών. Ενδεχομένως, στην προκειμένη περίπτωση –όπως και στην περίπτωση της έκτης θεματικής κατηγορίας– αναδεικνύεται, μέσω της βιβλιογραφίας, μια λογική ή αντίληψη που διέπει ορισμένες κυρίαρχες ερευνητικές πρακτικές, σχετικά με το τι συνιστούν «δόκιμα» ζητήματα για διερεύνηση. Ο τελευταίος θεματικός άξονας που προκύπτει από την εξέταση της βιβλιογραφίας αφορά τις μορφές εναλλακτικού τουρισμού. Αναφορικά με τη συγκεκριμένη θεματολογία παρατηρούμε ότι ένας αριθμός ερευνητών –κυρίως κοινωνιολόγοι– χρησιμοποιώντας διάφορα κριτήρια επιχειρούν να εκτιμήσουν τις δυνητικές και πραγματικές οικονομικές, κοινωνικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις συγκεκριμένων περιπτώσεων του εναλλακτικού μαζικού τουρισμού.

Στο τρίτο μέρος της παρούσας μελέτης, στις κριτικές παρατηρήσεις πάνω στη σχολιασμένη βιβλιογραφία, θα έχω την ευκαιρία να επανέλθω στα παραπάνω θέματα. Και εκεί, ωστόσο, οι εκτιμήσεις μου σχετικά με την πορεία της τουριστικής έρευνας από πλευράς ερμηνευτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων, καθώς και οι προτάσεις μου για μελλοντικές κατευθύνσεις της έρευνας, θα γίνουν με γνώμονα την ανθρωπολογική προβληματική.

I. Ο πολυεπιστημονικός χαρακτήρας της μελέτης του τουρισμού

Το πολυσύνθετο φαινόμενο του τουρισμού έχει προσεγγισθεί από μια σειρά επιστημών: την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, τη γεωγραφία, την κοινωνική ψυχολογία, την οικονομική, το μάρκετινγκ και τις σπουδές διοίκησης επιχειρήσεων. Αναμφίβολα, η συμβολή διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, έχει οδηγήσει στον εμπλουτισμό και στην εξειδίκευση της μελέτης του τουρισμού από τη σκοπιά της ποικιλίας των θεμάτων που εξετάζονται, των ζητημάτων θεωρητικής και πρακτικής σημασίας που τίγονται, καθώς και των ερευνητικών μεθόδων που εφαρμόζονται. Η ίδρυση επιστημονικών περιοδικών όπως το *International Journal of Tourism Research*, *Annals of Tourism Research*, *Tourism Recreation Research*, *Tourism Management*, *The Journal of Tourism Studies*, *Journal of Travel Research*, *Journal of Travel and Tourism Marketing*, *Journal of Sustainable Tourism* και το *Journal of Ecotourism* σηματοδοτεί την αναγνώριση του τουρισμού ως διακριτού, αυτόνομου αντικειμένου έρευνας και ανάλυσης. Αποκαλύπτει επίσης το γεγονός ότι, ιδιαίτερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες, όλο και περισσότεροι επιστήμονες συνειδητοποιούν τα πλεονεκτήματα μιας πολυεπιστημονικής προσέγγισης του τουρισμού. Για παράδειγμα, το κορυφαίο περιοδικό στον χώρο του τουρισμού, το *Annals of Tourism Research*, διακηρύττει, στο πλαίσιο της ιδρυτικής του φιλοσοφίας, την πρόθεσή του «να λειτουργήσει ως δίαυλος για την ανταλλαγή απόψεων και θέσεων προερχόμενων από διαφορετικές επιστήμες».

Ωστόσο, αν και υπάρχουν ενδείξεις ότι κάποια επικοινωνία έχει επιτευχθεί μεταξύ διαφορετικών επιστημονικών κλάδων, ανάμεσά τους, δεν έχει πραγματοποιηθεί καμιά ουσιαστική σύνθεση των ποικίλων και συχνά αντιθετικών προσεγγίσεων. Το Ειδικό Τεύχος των *Annals* του 1991 (τόμος 18ος, αριθμός 1) καλύπτει τη θεματική ενότητα «Τουρισμός και Κοινωνικές Επιστήμες» βάσει δέκα άρθρων τα οποία πραγματεύονται τη σύζευξη του τουρισμού με την ανθρωπολογία, την οικολογία, την οικονομική επιστήμη, τη γεωγραφία, την ιστορία, τον ελεύθερο χρόνο, τη διοίκηση επιχειρήσεων, το μάρκετινγκ, την πολιτική επιστήμη, την ψυχολογία και την κοινωνιολογία. Η αξία του συγκεκριμένου εγχειρήματος εδράζεται στον τρόπο που ο κάθε συγγραφέας συνδέει το επιστημονικό του πεδίο με τον τουρισμό, κυρίως μέσω της εφαρμογής βασικών αναλυτικών εργαλείων και ευρύτερα αποδεκτών ζητημάτων έρευνας. Ωστόσο, θεωρώ ότι το Ειδικό αυτό Τεύχος προβάλλει περισσότερο την κατάκτηση του πεδίου, ενώ φω-

τίζει πολύ λίγο τη διεπιστημονική σκοπιά την οποία επιδιώκει να τεκμηριώσει· περισσότερο ίσως αναγνωρίσιμη είναι η πολυεπιστημονική προσέγγιση της μελέτης του τουρισμού, παρά μια διεπιστημονική σκοπιά.

Ορισμένοι συγγενικοί μεταξύ τους επιστημονικοί κλάδοι έχουν τη δυνατότητα να αναπτύξουν κάποια μορφή διαλόγου στη βάση ορισμένων εστιακών σημείων, όπου ο τουρισμός διασταυρώνεται με άλλα ευρείας κλίμακας φαινόμενα ή διαδικασίες, η μελέτη των οποίων συχνά συνδέεται με την επεξεργασία εννοιών και την καθιέρωση νέων αναλυτικών μοντέλων. Για παράδειγμα, στη μελέτη του τουρισμού τέτοια σημεία εστίασης για την κοινωνιολογία, την ανθρωπολογία και την οικονομική επιστήμη είναι το ζήτημα της κατανάλωσης και οι διαδικασίες κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής. Η συγκρότηση της ταυτότητας ενόψει της εμπειρίας της ετερότητας συνιστά ένα επιπλέον ερευνητικό ζήτημα σχετικά με το οποίο επιστημονικοί κλάδοι όπως η κοινωνική ανθρωπολογία, η γνωστική ψυχολογία και η ιστορία έχουν τη δυνατότητα να επεξεργαστούν και να εφαρμόσουν κοινές έννοιες. Ένα πρόσθετο αντικείμενο έρευνας, το οποίο έχει προσελκύσει το ενδιαφέρον της κοινωνιολογίας, της κοινωνικής ανθρωπολογίας, της πολιτισμικής γεωγραφίας και του μάρκετινγκ, σχετίζεται με τη μελέτη των τουριστικών αναπαραστάσεων – των τρόπων με τους οποίους απεικονίζονται και παρουσιάζονται οι τόποι προορισμού και οι κάτοικοί τους από τη διαφήμιση και γενικά από τους τοπικούς, εθνικούς και διεθνείς πολιτισμικούς μεσολαβητές του τουρισμού. Βέβαια, η αναγνώριση ότι ορισμένες ερευνητικές περιοχές ή θέματα έρευνας προσελκύουν το ενδιαφέρον δύο ή και περισσότερων επιστημονικών κλάδων δεν μας λέει τίποτα για τις μεθόδους που εφαρμόζουν, τα ερωτήματα που θέτουν, τις μονάδες και τις στρατηγικές ανάλυσης που επιλέγουν, τους σκοπούς της ανάλυσης, και για το είδος των δεδομένων που συγκεντρώνουν.

Οι πιο διακεκριμένοι ανάμεσα στους σχετικά λιγοστούς αναλυτές του τουρισμού, η συμβολή των οποίων έχει ξεπεράσει τα όρια του επιστημονικού τους κλάδου, είναι ο MacCannell (1976, 1992) και ο Urry (1990, 1996). Επίσης ο Cohen (1972, 1974, 1988), έχει εμπνεύσει με το έργο του, το οποίο καλύπτει μια ευρεία γκάμα ερευνητικών ζητημάτων, πολλές και ποικίλες μελέτες και αναλύσεις εκτός κοινωνιολογίας. Μία τάση η οποία ενδεχομένως σηματοδοτεί πιθανές εστίες σύγκλισης και διεπιστημονικότητας ανάμεσα σε διαφορετικούς επιστημονικούς κλάδους αφορά στην αποδοχή και εφαρμογή ορισμένων πρωτοπόρων αναλυτικών προσεγγίσεων και επιστημολογικών απόψεων οι οποίες ωστόσο δεν έχουν κάποια ειδική σχέση με τον τουρισμό. Πρόκειται ουσιαστικά για το έργο του Turner (1969) για την τελετουργία και το προσκύνημα, το έργο του Clifford (1988, 1997) για τον πολιτισμό, τον οποίο προσεγγίζει όχι από μια στατική σκοπιά σε σχέση με τον χώρο, αλλά δίνοντας έμφαση στο στοιχείο της ανθρώπινης μετακίνησης, τις ιδέες τις οποίες εισήγαγε ο Foucault (1973, 1980) για

να φωτίσει ζητήματα εξουσίας και κυριαρχίας, καθώς και τη θεώρηση του Said (1978) αναφορικά με το ζήτημα της ετερότητας και της κατασκευής του “άλλου”.

II. Στόχοι του παρόντος κεφαλαίου

Το παρόν κεφάλαιο επιχειρεί να φωτίσει τις προσεγγίσεις του τουρισμού από ανθρωπολογική σκοπιά. Πιστεύω ότι μια περιεκτική παρουσίαση των ανθρωπολογικών προσεγγίσεων του τουρισμού θα βοηθήσει τον αναγνώστη –κυρίως φοιτητές και ερευνητές– να αντιμετωπίσει με κριτική διάθεση τις «συμβατικές» προσεγγίσεις και να εντάξει τη μελέτη του τουρισμού στο ευρύτερο πλαίσιο της διεθνούς επιστημονικής έρευνας. Επίσης, η παρουσίαση που ακολουθεί ενδέχεται να ενθαρρύνει την αμφισβήτηση και την απόρριψη διαφόρων προκαταλήψεων, οι οποίες επηρεάζουν συχνά την αναλυτική σκοπιά του ερευνητή, καθώς και ερμηνειών ή αξιολογικών κρίσεων που τείνουν να θεωρούνται ως «κοινή λογική». Επιπλέον, οι ανθρωπολογικές μελέτες, επειδή επικεντρώνονται στο μικροεπίπεδο ενώ, παράλληλα, αναγνωρίζουν ότι οι τοπικές κοινότητες είναι ενσωματωμένες σε ευρύτερα οικονομικά και κοινωνικά συστήματα, έχουν τη δυνατότητα να προσεγγίζουν και να εξηγούν την παγκόσμια τάξη μέσα από τις τοπικές ιδιαιτερότητες και αντίστροφα. Με αυτό τον τρόπο, αλλά και για να επιτύχουν τον στόχο της ολιστικής προσέγγισης, η οποία αποτελεί θεμέλιο λίθο της επιστήμης της ανθρωπολογίας, οι ανθρωπολογικές μελέτες καταδεικνύουν τις διασυνδέσεις ανάμεσα σε σύνθετες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες. Τέλος, η ανθρωπολογική έρευνα δεν περιορίζεται στην αποτύπωση της επιφανειακής μορφής των κοινωνικών σχέσεων και δομών, αλλά διεισδύει σε βάθος για να αποκαλύψει πώς οι άνθρωποι οργανώνουν την καθημερινή τους ζωή, κατανοούν τις εμπειρίες τους και εμπλέκονται σε μια συνεχή προσπάθεια οικοδόμησης του πολιτισμικού και κοινωνικού τους κόσμου μέσω της καθιέρωσης καινοτομιών καθώς επίσης και στο πλαίσιο της διαδικασίας αποδοχής και κατανόησης της αλλαγής και προσαρμογής σ' αυτήν.

Πρόσφατα, η έκδοση των έργων τριών ανθρωπολόγων, των Nash (1996), Burns (1999) και Chambers (2000), με τη μορφή διδακτικών συγγραμμάτων, τα οποία επιχειρούν μια παρουσίαση της ανθρωπολογίας του τουρισμού σε όλες τις βασικές της διαστάσεις, πιστοποιεί το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων για το συγκεκριμένο αντικείμενο. Βέβαια, οι ανθρωπολόγοι ασχολούνται με τη μελέτη του τουρισμού σε δυτικές και μη δυτικές κοινωνίες τα τελευταία τριάντα χρόνια και εφαρμόζουν ποικίλα αναλυτικά μοντέλα· επιπλέον, στην προσπάθεια κατανόησης της εκάστοτε εθνογραφικής πραγματικότητας που διαμορφώνεται σε σχέση με τον τουρισμό, έχουν την ευκαιρία να επανεξετάζουν και να αναθεωρούν διάφορες καθιερωμένες ανθρωπολογικές απόψεις καθώς

και απόψεις άλλων επιστημών. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημάνω ότι ένα μεγάλο τμήμα της βιβλιογραφίας αναφέρεται στις περιπτώσεις εκείνες όπου οι τουρίστες, προερχόμενοι από μέρη του δυτικού «αναπτυγμένου» κόσμου επισκέπτονται μη δυτικές ή οικονομικά «υπανάπτυκτες» περιοχές (Adams 1992, Crick 1994, Meisch 1995, Adams 1995). Στις περιπτώσεις αυτές το ενδιαφέρον των ανθρωπολόγων επικεντρώνεται κυρίως στο γεγονός ότι ο τουρισμός φέρνει σε επαφή ανθρώπους διαφορετικούς από άποψη οικονομικής, «φυλετικής» και πολιτισμικής προέλευσης. Παράλληλα, υπάρχει ένας κορμός εθνογραφικών μελετών που αναφέρονται σε μικρο-κοινωνίες της ευρύτερης περιοχής της Μεσογείου, οι οποίες, για διάστημα αρκετών δεκαετιών, όχι μόνον υπήρξαν δέκτες τουριστών, ενώ ταυτόχρονα έστελναν μετανάστες στις χώρες προέλευσης των ίδιων αυτών τουριστών, αλλά είχαν βιώσει με ποικίλους τρόπους την παρουσία των «ξένων» (Pi-Sunyer 1989, Abram 1996, Waldren 1996, Macleod 1997). Αξίζει, να σημειωθεί ότι η Μεσόγειος περιλαμβάνει μερικούς από τους πλέον δημοφιλείς τουριστικούς προορισμούς –όπως τη Μύκονο, τη Μάλτα, τη Μαγιόρκα και ορισμένα πολύ γνωστά τουριστικά θέρετρα στην Αδριατική και κατά μήκος της Γαλλικής Κυανής ακτής– ταυτόχρονα όμως και μέρη που βρίσκονται μακριά από πολυσύχναστα τουριστικά κέντρα. Βέβαια, όπως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές, τα τελευταία αυτά μέρη εκτίθενται όλο και περισσότερο στον τουρισμό καθώς παγκοσμιοποιείται η διεθνής οικονομία και βελτιώνονται τα διεθνή δίκτυα μεταφορών και επικοινωνίας.

Στο παρόν κεφάλαιο δεν σκοπεύω να εξαντλήσω αναγκαστικά τη βιβλιογραφία –από άποψη εύρους, βάθους και μεθοδολογικών δυνατοτήτων– της ανθρωπολογίας του τουρισμού. Αντί να περιοριστώ στην παρουσίαση συγκεκριμένων μελετών, γνωστών για τις συζητήσεις και τις διαμάχες που έχουν προκαλέσει, επέλεξα να εκθέσω τη διακριτή προσέγγιση της ανθρωπολογίας και να ακολουθήσω την πορεία της συνεισφοράς της στη μελέτη του τουρισμού. Πιο συγκεκριμένα, ο στόχος μου είναι να σχολιάσω τη γνώση η οποία έχει επισωρευτεί από ανθρωπολογικές μελέτες σχετικά με την τουριστική διαδικασία, τα διδάγματα που έχουν εξαχθεί από τις επικρίσεις που δέχτηκαν διαφορετικές αναλυτικές προσεγγίσεις, καθώς και τη σημαντική συμβολή της διαπολιτισμικής σύγκρισης στην κατανόηση του τουρισμού. Ευελπιστώ, το εγχείρημά μου να χρησιμεύσει σε εκείνους που έχουν μνηθεί στην ανθρωπολογία τα τελευταία χρόνια, σε όσους ενδιαφέρονται να κατακτήσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο κατανόησης της διαπολιτισμικής επικοινωνίας και αλληλόδρασης, αλλά και σε αυτούς που ενδιαφέρονται γενικά για τον τουρισμό. Καθώς η ανθρωπολογική μελέτη του τουρισμού είναι σχεδόν άγνωστη στον ελληνικό ακαδημαϊκό χώρο, θεωρώ ότι η προσπάθειά μου μπορεί να κεντρίσει το ενδιαφέρον αναλυτών από καθιερωμένους επιστημονικούς κλάδους, όπως την κοινωνιολογία και την οικονομική επιστήμη, ώστε να εγκαθιδρύσει ανάμεσά τους και στην ανθρωπολογία ένα γόνιμο διάλο-

γο. Πέρα από τους κοινωνικούς επιστήμονες, διάφοροι παράγοντες που εμπλέκονται στην τουριστική διαδικασία – κρατικοί φορείς, ιδιώτες και ειδικοί στον χώρο του τουριστικού μάρκετινγκ – ενδέχεται να αναγνωρίσουν ότι η σημασία της ανθρωπολογικής προσέγγισης έγκειται στο ότι μπορεί να αποκαλύψει στη συνείδηση του καθενός διάφορες εθνοκεντρικές προκαταλήψεις και στερεότυπα, αλλά και να ενθαρρύνει την αμφισβήτηση διαφόρων αντιλήψεων που βρίσκονται πίσω από και στηρίζουν εκείνες τις εκ των άνω κατευθυνόμενες πρωτοβουλίες, οι οποίες συχνά αγνοούν τις τοπικές επιλογές και τους ισχύοντες περιορισμούς.

III. Η συνάφεια ανθρωπολογίας και τουρισμού

Ένας τρόπος να καταδειχτεί η προσφορά της ανθρωπολογίας στη μελέτη του τουρισμού είναι να παρουσιαστούν ορισμένα κεντρικά ζητήματα τα οποία δίνουν το στίγμα του επιστημολογικού και μεθοδολογικού προφίλ της επιστήμης της ανθρωπολογίας. Η *συγκριτική* προσέγγιση, ένα από τα βασικά της χαρακτηριστικά, επιτρέπει στην ανθρωπολογία να αποφεύγει εθνοκεντρικές αξιολογήσεις, να παρουσιάζει και να περιγράφει την ετερότητα από τη σκοπιά του πολιτισμικού της περιεχομένου και της κοινωνικής της μορφής, αλλά και να κατανοεί συνάμα τα πρότυπα οργάνωσης κοινωνικών συστημάτων καθώς και τις διαδικασίες αλλαγής. Μια άλλη συνισταμένη της ανθρωπολογικής πρακτικής, που επίσης συμβάλλει στη διακρίτοσή της, είναι η *ολιστική* της προσέγγιση, βάσει της οποίας η τοπική κοινωνία εξετάζεται ως προς τον υλικό της πολιτισμό, τους θεσμούς και τις κοινωνικές της σχέσεις, το συμβολικό της σύστημα, το φυσικό της περιβάλλον, διάφορους οικονομικούς παράγοντες και τις διασυνδέσεις μεταξύ όλων αυτών χωρίς *a priori* διακρίσεις. Ένα τρίτο χαρακτηριστικό της ανθρωπολογίας σχετίζεται με την *ανάλυση σε βάθος* η οποία είναι πραγματοποιήσιμη χάρη στο κατεξοχήν διακριτικό γνώρισμα της επιστήμης, την *επιτόπια έρευνα*: πρόκειται για ερευνητική πρακτική η οποία προϋποθέτει τη συμμετοχή και ένταξη του ανθρωπολόγου στην καθημερινή ζωή της υπό μελέτη κοινότητας, ομάδας ή γειτονιάς. Η διαδικασία της καταγραφής και ερμηνείας από τον (την) ανθρωπολόγο μιας «άλλης» κοινωνικής και πολιτισμικής πραγματικότητας αποδίδεται με τον όρο *εθνογραφία*.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ανθρωπολογία χρησιμοποιεί διάφορες έννοιες/εργαλεία, όπως «δομή», «ανταλλαγή», «ταυτότητα», «πρακτική», «λόγος», «εξουσία» και «δύναμη», μερικές μάλιστα από τις οποίες μοιράζεται με άλλους κλάδους των κοινωνικών επιστημών· ανάμεσα στις έννοιες αυτές, ιδιαίτερη έμφαση αποδίδεται στην έννοια του *πολιτισμού*, η οποία συνομιλεί με τις υπόλοιπες στην ανθρωπολογική ανάλυση. Εάν η ανθρωπολογία στοχεύει στην αναγνώ-

ριση και κατανόηση του πολιτισμού, της πολυπολιτισμικότητας και της ανθρώπινης δυναμικής, ανάλογους στόχους θέτει συχνά και ο τουρισμός, τουλάχιστον σε επίπεδο ρητορικής. Με αυτή την έννοια, μπορούμε να δεχτούμε ότι ανθρωπολογία και τουρισμός έχουν εμφανή συνεργία. Δεδομένου ότι ο τουρισμός συνιστά ένα σύνολο δραστηριοτήτων οι οποίες διαπερνούν τα χωρικά και πολιτισμικά όρια, προκύπτει η ανάγκη για μια βαθύτερη κατανόηση των συνεπειών της αλληλόδρασης ανάμεσα σε υποκείμενα-φορείς διαφορετικών πολιτισμών. Με άλλα λόγια, οι διαπολιτισμικές συναντήσεις και οι συνακόλουθες μορφές κοινωνικής αλληλόδρασης αποτελούν προνομιακά πεδία ανάλυσης για την ανθρωπολογική κατανόηση του τουρισμού. Επιπλέον, η οικονομική δραστηριότητα στον τουρισμό είναι μοναδική στον βαθμό που έχει τη δυνατότητα να φέρνει τους καταναλωτές τόσο κοντά στους παραγωγούς και στο «προϊόν» τους. Οι ποικίλες ανταλλαγές οι οποίες λαμβάνουν χώρα ανάμεσα σε άτομα με πολλαπλές ταυτότητες, που ζουν σε διαφορετικούς τόπους και διαφέρουν ως προς την εθνική και πολιτισμική τους καταγωγή, συγκροτούν, σε τελική ανάλυση, τον κεντρικό άξονα της τουριστικής βιομηχανίας.

Στο σημείο αυτό, συνεχίζοντας με την παρουσίαση του προφίλ της ανθρωπολογίας, θα ήταν χρήσιμο να αναφερθώ τόσο στη μεταμοντερνιστική κριτική θεώρηση της εθνογραφικής πρακτικής όσο και σε ορισμένες νεότερες αντιλήψεις για τον πολιτισμό, δεδομένου ότι έχουν επηρεάσει τον προσανατολισμό της ανθρωπολογικής έρευνας και ανάλυσης του τουριστικού φαινομένου. Η κυρίαρχη στο παρελθόν αντίληψη, σύμφωνα με την οποία η επιτόπια έρευνα διεξαγόταν σε αυστηρά οροθετημένα πεδία και προσλαμβάνονταν ως μια χωρικά προσδιορισμένη πρακτική, έχει σε μεγάλο βαθμό αλλάξει τα τελευταία χρόνια. Χρησιμοποιώντας τον όρο «ταξίδι» με την ευρεία έννοια, η οποία αγκαλιάζει μια σειρά από πρακτικές συναρτώμενες με τη μετάβαση από το «οικείο» περιβάλλον σε κάποιον «άλλο» τόπο, ο Clifford (1997: 66) υποστηρίζει ότι οι χωρικές πρακτικές της επιτόπιας έρευνας αποτελούν τμήμα της μακράς ιστορίας του ταξιδιού. Καθώς οι εικόνες της αλληλεπίδρασης και της συνάντησης με τους «άλλους» αντικαθιστούν την απόσταση και τα πεδία έρευνας παύουν πλέον να είναι «μακρινά και απομονωμένα μέρη» –δεδομένου ότι τα αεροπορικά και ηλεκτρονικά μέσα συμπίεζουν τον χώρο– η αντίληψη που επικρατεί ολοένα και περισσότερο είναι ότι η επιτόπια έρευνα δεν περιορίζεται αναγκαστικά σ' ένα συγκεκριμένο χώρο, ο οποίος θέτει και τα όρια των κοινωνικών σχέσεων, αλλά προσαρμόζεται στις συνθήκες εκείνες που δημιουργούν οι συνυφασμένες με το ταξίδι συναντήσεις και σχέσεις.

Ο προσανατολισμός της ανθρωπολογίας σε μετα-εξωτικές και μετα-αποικιακές κατευθύνσεις έχει συμβάλλει ώστε το πεδίο έρευνας να προσλαμβάνεται όλο και περισσότερο ως ένας χώρος συνάντησης τοπικών, εθνικών και διεθνών διαδικασιών· στις διαδικασίες αυτές συμπεριλαμβάνεται και ο τουρισμός ο

οποίος σήμερα πλέον αναγνωρίζεται ως αντικείμενο ανθρωπολογικής μελέτης σε αντίθεση με το παρελθόν –όταν το πεδίο οριζόταν ως μια χωρικά και πολιτισμικά οροθετημένη μονάδα– που είχε αγνοηθεί από τους ανθρωπολόγους. Η αναθεωρημένη εννοιολόγηση του πεδίου, όπως σκιαγραφήθηκε παραπάνω, σχετίζεται επίσης με μια ακόμα σημαντική εξέλιξη που σημάδεψε την ανθρωπολογία ως επιστημονικό κλάδο τα τελευταία χρόνια: πρόκειται για τη μετάβαση από προσεγγίσεις που καταλήγουν σε «μεγαλεπήβολες» θεωρίες στην αποδόμηση, την εστίαση σε εναλλακτικούς λόγους και στη διατύπωση απόψεων που αντανακλούν μια μεταδομιστική κριτική σκοπιά.¹ Συνάρτηση αυτού του μεταδομιστικού, μεταμοντέρνου προσανατολισμού αποτελεί η κριτική ανάλυση η οποία εξετάζει, μέσα από τον ίδιο φακό, την ανθρωπολογία και τον τουρισμό, θέτοντας το ερώτημα αν διαφέρουν οι αφηγήσεις των τουριστών και των οδηγών τους από τις αφηγήσεις των ανθρωπολόγων. Το ζήτημα, εν γένει, που έχει εγείρει η ανθρωπολογία του τουρισμού αφορά στη μορφή και την ποιότητα της γνώσης που αποκτά τόσο ο τουρίστας από το ταξίδι του όσο και ο παρατηρητής ανθρωπολόγος από το δικό του εθνογραφικό ταξίδι (Crick 1985). Σύμφωνα με την κριτική θεώρηση του συγκεκριμένου ζητήματος, η ανθρωπολογία και ο τουρισμός έχουν συμβάλει στην παραγωγή και την αναπαραγωγή εικόνων του «άλλου» οι οποίες λειτούργησαν ως το πλαίσιο για τη διαμεσολάβηση της εμπειρίας της νεωτερικότητας. Η ίδια κριτική ανάλυση, πέρα από το ότι συνέβαλε στην κατάρριψη της συμβατικής άποψης για το «πεδίο» όπου διεξάγεται η ανθρωπολογική έρευνα, οδήγησε στην αμφισβήτηση ή την κατάλυση των ορίων και διακρίσεων με τη μορφή διπολικών σχημάτων, όπως ανάμεσα στον εαυτό και τον «άλλο», τη θεωρία και την εμπειρία, το οικείο και το ξένο (Bruner 1995, Crick 1995, Galani-Moutafi 2000). Η μεταδομιστική κριτική ενάντια στις ερευνητικές πρακτικές και τους προσανατολισμούς της «κλασικής» ανθρωπολογίας έχει επικεντρωθεί σε δύο ζητήματα τα οποία είναι κεντρικά τόσο στην ανθρωπολογία γενικά όσο και στην ανθρωπολογική μελέτη του τουρισμού: την αναπαράσταση του «ανθρωπολογικού» και του «τουριστικού» εαυτού και την πολιτική της γραφής.² Τα ζητήματα αυτά συγκροτούν ένα ειδικό ερευνητικό και επιστημολογικό ενδιαφέρον που άπτεται του ζητήματος της παραγωγής της γνώσης και της επιβολής μιας ηγεμονίας εδραιωμένης στον «επιστημονικό» λόγο ή στον λόγο της διαφήμισης·

1. Οι απόψεις αυτές συστηματοποιήθηκαν εν μέρει από τη θεωρία του κοινοτροπικισμού ή της «πολιτισμικής» και «κοινωνικής» κατασκευής. Η θεωρία αυτή προβάλλει τη δράση των ατόμων και τις κοινωνικές τους σχέσεις –όπως τις σχέσεις συγγένειας– όχι ως ιδιότητες δοσμένες από τη φύση, αλλά ως πολιτισμικές και κοινωνικές κατασκευές.

2. Η εθνογραφική μέθοδος κατηγορήθηκε για την επιβολή και εδραίωση ηγεμονικών λόγων. Ο τρόπος συγγραφής εθνογραφιών άρχισε να αμφισβητείται στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας των γυναικών και περισσότερο συστηματικά, στα μέσα της δεκαετίας του 1980, με το ρεύμα της πολιτισμικής κριτικής. Η ασκούμενη κριτική (βλ. ενδει-

για τον λόγο αυτό δεν θα μας απασχολήσουν επί του παρόντος. Αντίθετα, τη συμβολή της ανθρωπολογίας θα την αναζητήσουμε πρωτίστως σε άλλους τομείς της έρευνας, όπως στον τομέα που σχετίζεται με τον ρόλο του τουρισμού στις διαδικασίες της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής, καθώς επίσης στη διαπλοκή του τουρισμού με το κοινωνικό φύλο και στο ζήτημα της συγκρότησης/αναπαράστασης της πολιτισμικής ταυτότητας.

Οι ανθρωπολογικές μελέτες του τουρισμού παρουσιάζουν μια σημαντική ωρίμανση τις δύο τελευταίες δεκαετίες και, όπως παρατηρούν οι Graburn και Moore, (1994), οι ανθρωπολόγοι, παρά την προσηγηθείσα αρνητική τους στάση απέναντι στον τουρισμό, έχουν διαμορφώσει μια περισσότερο ισορροπημένη άποψη για το αντικείμενο. Αναθεωρήσεις και κριτικές εκτιμήσεις μέσα στην επιστήμη της ανθρωπολογίας έχουν συμβάλει ώστε η μελέτη του τουρισμού να γίνει περισσότερο ελκυστική. Εξαιτίας αυτών των αναθεωρήσεων, έχουν αλλάξει τόσο ο τρόπος που πολλοί ανθρωπολόγοι αντιλαμβάνονται την έννοια του πολιτισμού όσο και η εθνογραφική πρακτική, ως το βασικό όχημα που επιστρατεύεται για τη διερεύνηση πολιτισμικών διαδικασιών. Στο πλαίσιο του ρεύματος της μεταμοντέρνας κριτικής, αμφισβητήθηκε η συνεκτικότητα και η ομοιογένεια του πολιτισμού, ενώ παράλληλα αναγνωρίστηκαν οι ανισότητες στο εσωτερικό των πολιτισμικών μορφωμάτων. Με άλλα λόγια, τονίστηκε ότι η πρόσληψη του πολιτισμού ως συνεκτικής ολότητας συγκαλύπτει ίσως τις διαφορές, τις συγκρούσεις και τις ιεραρχίες μεταξύ ανθρώπων που «ανήκουν» στον ίδιο πολιτισμό. Εάν η διαφοροποίηση και η εσωτερική ποικιλομορφία παραπέμπει σε ένα από τα κεντρικά ζητήματα που τροφοδοτούν σήμερα τη συζήτηση γύρω από τη θεώρηση του πολιτισμού, το άλλο ζήτημα αφορά τη δυσκολία οριοθέτησης κοινωνιών και πολιτισμών σε ένα μεταμοντέρνο κόσμο· στον κόσμο αυτό, κατά τον Appadurai (1991), τα δρώντα υποκειμένα συμμετέχουν σε ετερόκλητα δίκτυα που υπερβαίνουν συγκεκριμένα τοπικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Κατά την άποψή μου, η συνάφεια ανθρωπολογίας και τουρισμού αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία, δεδομένου ότι η διαπολιτισμική, δι-υποκειμενική συνάντηση, πολύ περισσότερο από τη διοίκηση και το μάρκετινγκ των επιχειρήσεων, αποτελεί τη βασική αιτία των αμφισημιών του τουρισμού, όπως εξάλλου και της δυσκολίας οριοθέτησης και ερμηνείας του πολιτισμού.³

Θα πρέπει, ωστόσο, να διευκρινισθεί ότι ο ανθρωπολογικός ορισμός του πολιτισμού διαφέρει από την έννοια του πολιτισμού στην κοινή, καθημερινή αντί-

---

κτικά Marcus και Fischer 1986 και Clifford και Marcus 1986) έθεσε το ζήτημα της διαχείρισης της δύναμης της εθνογραφικής γραφής και πρόκρινε το αίτημα να δημιουργηθεί ένα νέο είδος εθνογραφικής γραφής που να περιγράφει, μεταξύ άλλων, τις συνθήκες παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου και τους παράγοντες (επιστημολογικούς, πολιτικούς και ιστορικούς) που τυχόν τις επηρεάζουν.

3. Για μια εκτενή ανάλυση των διαφορετικών προσεγγίσεων της έννοιας του πολιτισμού στην ανθρωπολογία, βλ. Μπακαλάκη, 1997.

ληψη. Στην ανθρωπολογία ο όρος *πολιτισμός* δεν υποδηλώνει την άνοδο της τεχνολογίας καθώς και την καλλιέργεια στις τέχνες και τους τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς, αλλά αναφέρεται στην επίκτητη συσσώρευση βιωμάτων ή, σύμφωνα με τον Geertz (1957: 33-34), «ο πολιτισμός αποτελεί τον ιστό της νοηματοδότησης βάσει του οποίου οι άνθρωποι ερμηνεύουν τα βιώματά τους και καθοδηγούν τη δράση τους». Χρειάζεται να τονιστεί επίσης ότι ο *πολιτισμός* συνιστά κάτι το δυναμικό και βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχών «εσωτερικών» αλλαγών, καθώς γίνεται δέκτης νέων ή επαναλαμβανόμενων πιέσεων. Επιπλέον, παρότι ο πολιτισμός αναφέρεται στη γνώση που κατανέμεται με διαφορετικό τρόπο ανάμεσα σε άτομα-μέλη μιας κοινότητας, τα κοινά νοήματα που μοιράζονται στην καθημερινή τους ζωή οι άνθρωποι προκύπτουν από, και υποδηλώνουν μια κοινωνική, παρά μια ατομική, διαδικασία (Keesing και Strathern, 1998: 24). Εάν ο τουρισμός ιδωθεί ως ένα συνονθύλευμα επιχειρήσεων και υποδομών, τότε είναι αδύνατο να ανιχνεύσουμε τη σημασία των πολιτισμικών του συνεπειών. Σύμφωνα με την άποψη του Wood σχετικά με το ζήτημα της αλληλεπίδρασης πολιτισμού και τουρισμού, «τα κεντρικά ερωτήματα που τίθενται αφορούν τη διαδικασία καθώς και τους σύνθετους τρόπους με τους οποίους ο τουρισμός εισχωρεί και ενσωματώνεται σε μια συνεχιζόμενη, ήδη, διαδικασία συμβολικής νοηματοδότησης και οικειοποίησης» (Wood, 1993: 66). Η «συμβολική νοηματοδότηση» υπό αυτή την έννοια αναφέρεται στο πώς, στο εσωτερικό της εκάστοτε κοινωνίας, τα αντικείμενα και οι πράξεις αποκτούν ένα βαθύτερο νόημα. Εστιάζοντας στη σχέση μεταξύ πολιτισμού και τουρισμού, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη την πολιτισμική δυναμική, τα συστήματα και τις δομές που καθιστούν τη νοηματική σύνδεση μεταξύ τουριστών και «υποδοχέων» εφικτή.

Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η παλαιότερη ανθρωπολογία, η οποία είχε ως κύριο μέλημά της να εξηγεί το σημασιολογικό εγχείρημα διακριτών πολιτισμών, έχει μεταλλαχθεί σε μια «σύγχρονη» ανθρωπολογία η οποία ενδιαφέρεται εξίσου για το πώς αποκλίνοντα νοήματα συγκρούονται και αλληλοπροσαρμόζονται σε νέα πολιτισμικά συμφραζόμενα. Υπό αυτή την έννοια, ο *πολιτισμός* δεν αποτελεί πλέον συνάρτηση του τόπου ή της εθνότητας αλλά αντανάκλα τις διαδικασίες και τις συναντήσεις που συνδέουν διαφορετικούς τόπους και ανθρώπους. Αναμφίβολα, αυτή η αλλαγή έχει ενθαρρύνει αρκετούς ανθρωπολόγους να στρέψουν την προσοχή τους στη μελέτη του τουρισμού. Στο παρελθόν, στον βαθμό που η κυρίαρχη αντίληψη ήθελε τον πολιτισμό να οριοθετείται ως προς τον χώρο και τον χρόνο και οι ανθρωπολόγοι εστίαζαν το ενδιαφέρον τους σε διακριτούς «πολιτισμούς», το φαινόμενο του τουρισμού δεν μπορούσε παρά να ιδωθεί ως μια ανεπιθύμητη παρείσφρηση στις κατηγορίες και τις διακρίσεις που παρήγαγαν και επέβαλαν οι ανθρωπολόγοι. Ο Clifford (1997) καταδεικνύει τη συσχέτιση μεταξύ μιας πληρέστερης κατανόησης του πολιτισμού ως διαδικασίας και της αναγνώρισης της σημασίας του ταξιδιού και του τουρισμού ως αντι-

κείμενα ανθρωπολογικής μελέτης. Τη δε μελέτη του τουρισμού την εντάσσει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, δεδομένου ότι προσλαμβάνει τον τουρισμό ως έκφραση μιας παγκόσμιας τάσης που εμπεριέχει την αύξηση της ανθρώπινης κινητικότητας. Το ευρύτερο αυτό πλαίσιο πρέπει να λαμβάνεται υπόψη, προκειμένου να γίνουν κατανοητές οι αμφισημίες της τουριστικής δραστηριότητας.

IV. Κατευθύνσεις της ανθρωπολογικής έρευνας στον τουρισμό

Στην ανθρωπολογία του τουρισμού η έρευνα έχει επικεντρωθεί σε τρεις διαφορετικές περιοχές. Μια περιοχή σχετίζεται με το ζήτημα της ανάπτυξης και της κοινωνικής αλλαγής. Όπως προκύπτει από τη βιβλιογραφία, ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις συνυφασμένες με τον τουρισμό διαδικασίες του οικονομικού μετασχηματισμού, τις οποίες βιώνουν οι τοπικές κοινωνίες καθώς και στις δημογραφικές, κοινωνικές, πολιτικές και περιβαλλοντικές συνέπειες αυτών των διαδικασιών. Ένα ζήτημα το οποίο προκύπτει σε σχέση με τη χωρική κατανομή της τουριστικής ανάπτυξης είναι η πιθανή περιθωριοποίηση και η δημογραφική αποψίλωση εσωτερικών περιοχών σε αντίθεση με την οικονομική ανάπτυξη των παραλιακών ζωνών. Ορισμένα από τα ερωτήματα-κλειδιά που έχουν προταθεί σε σχέση με το ζήτημα της τουριστικής ανάπτυξης αφορούν στον έλεγχο και την οργάνωση του χώρου, στη διαμόρφωση ομάδων κοινών συμφερόντων σε σχέση με την ιδιωτικοποίηση της γης και την οικειοποίηση σημαντικών πολιτισμικών ή επιστημονικού ενδιαφέροντος χώρων, καθώς και στον τρόπο που ανασυγκροτούνται οι πολιτικές σχέσεις, ενόψει της επιρροής που ασκείται από τα νέα διαμορφούμενα οικονομικά συμφέροντα σε οικονομίες προσανατολισμένες στον τουρισμό. Ένα πρόσθετο σημαντικό ερώτημα στο οποίο η έρευνα μέλλει να απαντήσει είναι σε ποιο βαθμό οι τοπικές αρχές ή οι φορείς της δημόσιας διοίκησης είναι σε θέση να περιορίσουν ή να ελέγξουν τις κερδοσκοπικές ενέργειες ατόμων χάριν του δημόσιου συμφέροντος (Selwyn 2001).

Μια δεύτερη περιοχή στην οποία έχει στραφεί η ανθρωπολογική έρευνα για τον τουρισμό αφορά ζητήματα σχετικά με την κληρονομιά –τα μνημεία της φύσης και του πολιτισμού– την τοπική ταυτότητα, καθώς και αντιλήψεις για την «παράδοση» και την ιστορία: πρόκειται για ζητήματα τα οποία εξετάζονται συχνά στο πλαίσιο μιας ευρύτερης συζήτησης για την αλληλεξάρτηση τοπικών και παγκόσμιων διαδικασιών. Γίνεται κατανοητό ότι, καθώς οι τοπικές κοινωνίες μετασχηματίζονται σε τουριστικές, αναγκάζονται, λόγω των επιταγών της τουριστικής δραστηριότητας, να διατηρούν και να ανακατασκευάζουν τις «παραδόσεις» τους. Αυτή η προσπάθεια συνιστά μια πρόκληση για την ταυτότητα των ντόπιων κατοίκων: συνεπώς, ζητήματα πολιτισμικής αλλαγής ή πολιτισμικής συνέχειας και ασυνέχειας θα μπορούσαν να ιδωθούν ως αντανάκλαση της ταυτό-

τητας, όπως και ζητήματα ταυτότητας μπορούν να εξεταστούν σε σχέση με το ζήτημα της αλλαγής. Όσο για τις διαδικασίες που εμπλέκονται στην ανασυγκρότηση της ταυτότητας, αυτές ενδέχεται να συμπεριλαμβάνουν την εκτόπιση του τοπικού στοιχείου, την ενστάλαξη της κληρονομιάς και της «παράδοσης» με νέα νοήματα, τον αναστοχασμό, την ανάκτηση ξεχασμένων ενθυμήσεων και την αποκάλυψη ή την απόκρυψη του εαυτού.

Η τρίτη περιοχή έρευνας στην ανθρωπολογία του τουρισμού περιλαμβάνει ζητήματα που σχετίζονται με τον τουριστικό λόγο και τις τουριστικές αναπαραστάσεις, τις ιδεολογίες που επηρεάζουν τα κίνητρα και τις συμπεριφορές των τουριστών, καθώς και τις τουριστικές εμπειρίες και ταυτότητες. Αν και υπάρχουν μελέτες και αναλύσεις για τις ιστορικές απαρχές του τουρισμού (Adler, 1989, Townner και Wall, 1991), οι ποικίλοι τρόποι εμπλοκής των ανθρώπων στον τουρισμό δεν έχουν διερευνηθεί σε βάθος. Γνωρίζουμε επίσης πολύ λίγα πράγματα για τις συνέπειες του τουρισμού στους ίδιους τους τουρίστες: πώς κατανοούν τις εμπειρίες τους ενώ ταξιδεύουν και πώς επηρεάζονται από όσα βλέπουν και βιώνουν. Εν ολίγοις, δεν υπάρχουν μελέτες που να αποτυπώνουν τις αντιλήψεις, πόσο μάλλον τις συμπεριφορές, των τουριστών πριν και μετά το ταξίδι τους σε ένα συγκεκριμένο προορισμό. Βέβαια, ορισμένοι μελετητές έχουν επιχειρήσει να εξηγήσουν τους λόγους που οι άνθρωποι ταξιδεύουν ως τουρίστες τη νεωτερική εποχή (MacCannell, 1976) ή γενικά τα κίνητρα των τουριστών (Graburn, 1983α). Ωστόσο, οι ερμηνείες τους παραμένουν θεωρητικοποιημένες υποθέσεις, την αξία των οποίων μόνο εμπειρικές μελέτες είναι σε θέση να αναδείξουν. Από την άλλη μεριά, υπάρχει πληθώρα εθνογραφικών μελετών που πραγματεύονται τις συνέπειες του τουρισμού στις τοπικές κοινωνίες· ωστόσο, λίγες σχετικά ανθρωπολογικές μελέτες ερμηνεύουν τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους οι ντόπιοι κάτοικοι βιώνουν τον τουρισμό. Γενικά, υπάρχουν κενά στη βιβλιογραφία, τόσο σε επίπεδο εμπειρικής έρευνας όσο και ανάλυσης, ιδιαίτερα όσον αφορά την προσέγγιση του ζητήματος της διαπολιτισμικής, δι-υποκειμενικής τουριστικής συνάντησης.

Είναι γεγονός ότι οι περισσότερες μελέτες τείνουν να εξετάζουν μία μόνο πλευρά αυτής της συνάντησης και, ως εκ τούτου, διατυπώνουν μισές εξηγήσεις (Stronza 2001: 262). Μάλιστα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι αυτή η μερική διερεύνηση, η οποία εμποδίζει τις φωνές των ανθρώπων και από τις δύο πλευρές να ακουστούν, παράγει συνήθως μια παραμορφωμένη εικόνα πρώτα των ντόπιων, απεικονίζοντάς τους ως αντικείμενα των αλλαγών τις οποίες μια εξωγενής δύναμη τους έχει επιβάλει, και στη συνέχεια των τουριστών, με το να μη λαμβάνει υπόψη το ενδεχόμενο να επηρεάζονται και αυτοί από τη συνάντηση με τους υποδοχείς τους. Η υπόθεση ότι ο τουρισμός επιβάλλεται στους «οικοδομημένους» όχι μόνο είναι ανυπόστατη σε πολλές περιπτώσεις, αλλά δεν φωτίζει τα κίνητρα της επιλογής των ντόπιων να εμπλακούν στον τουρισμό ή τους λόγους

που προτιμούν ορισμένους τύπους τουριστών και τουρισμού έναντι κάποιων άλλων. Τις τελευταίες δεκαετίες, η τουριστική βιομηχανία προσανατολίζεται ολοένα και περισσότερο προς τους στόχους της οικονομικής και οικολογικής αειφορίας, της συμμετοχής των ντόπιων κατοίκων, και της περιβαλλοντικής εκπαίδευσης. Η Stronza (2001: 276-77) θεωρεί ότι, ενόψει των νέων αυτών κατευθύνσεων, οι ανθρωπολόγοι που στρέφουν το ενδιαφέρον τους σε εναλλακτικές μορφές τουρισμού ενδέχεται να υπερβούν τα μειονεκτήματα που χαρακτηρίζουν τις μελέτες του «συμβατικού» τουρισμού και να είναι σε θέση να διεισδύσουν σε βάθος στην κατανόηση της αλληλόδρασης υποδοχέα-τουρίστα. Επιπλέον, η μελέτη εναλλακτικών μορφών τουρισμού ενδεχομένως να συμβάλει στην κατανόηση ζητημάτων που αφορούν την καλλιέργεια της περιβαλλοντικής και πολιτισμικής συνείδησης ανάμεσα στους τουρίστες, καθώς και τη διαχείριση των φυσικών πόρων, και τις απαρχές του τουρισμού από τη σκοπιά των ντόπιων και της συμμετοχής τους στη λήψη αποφάσεων.

V. Εννοιολογικές προσεγγίσεις του τουρισμού και της κατηγορίας του τουρίστα

Γενικά, οι ερευνητές τείνουν να εστιάζουν στον ένα ή στον άλλο πόλο της «τουριστικής διαδικασίας», εξετάζοντας συνήθως είτε τα αίτια του τουρισμού είτε τις συνέπειές του. Έτσι, από τη μια μεριά, ανθρωπολόγοι όπως ο Graburn (1983α, 1989) προσανατολίστηκαν στη διερεύνηση των πολιτισμικά προσδιορισμένων νοημάτων τα οποία εξάγουν από την τουριστική εμπειρία οι τουρίστες, ενώ, από την άλλη μεριά, ανθρωπολόγοι όπως ο Nash (1981, 1996) καθιέρωσαν μια διαφορετική ερευνητική κατεύθυνση, επιχειρώντας να εξετάσουν εμπειρικά τις συνέπειες του τουρισμού στο κοινωνικο-πολιτισμικό σύστημα των κοινωνιών υποδοχής. Στη συνέχεια θα παρουσιάσω ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των βασικών αναλυτικών προσεγγίσεων που επιχειρούν να απαντήσουν σε ερωτήματα όπως ποια είναι τα χαρακτηριστικά ή οι ιδιότητες που καθιστούν κάποιον τουρίστα; Ποια κίνητρα βρίσκονται πίσω από το τουριστικό ταξίδι; Τι καθορίζει τα είδη των τόπων και των εμπειριών που αναζητούν οι τουρίστες;

Για τον Graburn (1983α), ο οποίος εμπνέεται από τα έργα των Leach (1961), Norbeck (1974), και Turner (1969, 1974), ο τουρισμός συνιστά πρωτίστως μια κοσμική τελετουργία η οποία σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες επιτελεί λειτουργίες τις οποίες στο παρελθόν ικανοποιούσαν διάφορες τελετουργίες εμποτισμένες με το θρησκευτικό (υπερφυσικό) στοιχείο. Σύμφωνα με τον χαρακτηρισμό του Graburn (1989: 28), ο τουρισμός μπορεί να ιδωθεί ως ένα είδος τελετουργικής διαδικασίας που αντανακλά βαθιά ριζωμένες αξίες της κοινωνίας για την υγεία, την ελευθερία, τη φύση και την αυτοπλήρωση. Γενικά, για

όσους ακολουθούν μια ερμηνευτική προσέγγιση η οποία εμπνέεται από τη μελέτη των Turner και Turner (1978) για το προσκύνημα στον χριστιανικό κόσμο, καθώς και από τη γενικότερη ανάλυση του Turner (1969) για τη διαδικασία της τελετουργίας, το τουριστικό ταξίδι προσομοιάζει στο προσκύνημα, με την έννοια ότι επιτρέπει στους συμμετέχοντες να βρεθούν έξω από τις καθιερωμένες δομές της καθημερινής τους ζωής. Ο τουρισμός προσφέρει ελευθερία από την εργασία και τις κοινωνικές υποχρεώσεις, επιτρέπει την απόδραση από τους παραδοσιακούς κοινωνικούς ρόλους, και δίνει τη δυνατότητα στα υποκείμενα να χρησιμοποιήσουν τον χρόνο τους κατά βούληση. Ωστόσο, όπως υποστηρίζει ο Graburn (1983α), οι αντιστροφές τις οποίες αναζητούν οι τουρίστες –«υψηλή» ή λαϊκή κουλτούρα, απόδραση από τη ρουτίνα, το δικαίωμα στη σπατάλη ή στη σεξουαλική ελευθερία και συναντήσεις με διαφορετικούς ανθρώπους– φωτίζουν τους πολιτισμικά σημασιοδοτημένους περιορισμούς που υφίστανται στην καθημερινή τους ζωή.

Σύμφωνα με την εδραιωμένη στην παράδοση του Turner προβληματική, ο τουρισμός, ως διαβατήρια τελετή ή τελετουργική διαδικασία, δίνει τη δυνατότητα σε όσους συμμετέχουν σε τουριστικές δραστηριότητες να αποκτήσουν διαφορετικές εμπειρίες. Κατά βάση όμως συνιστά μια *αντι-δομή* (anti-structure): όπως συμβαίνει με το προσκύνημα, ο τουρισμός οδηγεί στην απομάκρυνση του τουρίστα από τον τόπο εγκατάστασής του και από το κοινωνικό του περιβάλλον. Αυτή η διαδικασία διαμορφώνει τις προϋποθέσεις για να βιώσει ο τουρίστας μια *μεθοριακότητα* (liminality), καθώς βρίσκεται έξω από τον καθημερινό χωρόχρονο και εντοπίζει τον εαυτό του σε ένα χώρο όπου οι κανονικές κοινωνικές επιταγές ή οι κοινωνικές συμβάσεις αναστέλλονται. Σε αυτό το στάδιο, όπου τα άτομα βρίσκονται προσωρινά «εκτός» του κοινωνικού συστήματος, παρατηρείται μια ιδιόμορφη ταύτιση ή συνένωση των τουριστών μεταξύ τους ή με τους υποδοχείς τους, μια κατάσταση που έχει αποδοθεί με τον όρο *μέθεξη* (communitas), τον οποίο επίσης εισήγαγε ο Turner: η δύναμη της *μέθεξης* εντοπίζεται στην ανώτερης στάθμης αλληλόδραση ανάμεσα στα συμμετέχοντα, ξένα μεταξύ τους, άτομα και είναι δημιουργημάτων της δράσης τους. Υπό αυτή την έννοια, ο τουρισμός δίνει την ευκαιρία για ανανέωση και αναψυχή. Κατά τον Graburn (1989: 28), το γεγονός ότι το τουριστικό ταξίδι εντοπίζεται στη σφαίρα του μη-καθημερινού, συνεπάγεται ότι ο στόχος του είναι συμβολικά «ιερός», ενώ ηθικά ανήκει σ' ένα ανώτερο επίπεδο από τις ενασχολήσεις της κανονικής, καθημερινής ζωής. Σε τελική ανάλυση, το ενδιαφέρον του για τη συμβολική σημασία του τουρισμού οδηγεί τον Graburn να ανιχνεύσει τις δομικές ομοιότητες ανάμεσα σε τουριστικές και σε θρησκευτικές εμπειρίες. Οι ανθρωπολόγοι που αποδέχονται την άποψη του Graburn, εφαρμόζουν, γενικά, στη μελέτη του τουρισμού τις έννοιες του παιχνιδιού, της τελετουργίας και της *μεθοριακότητας* (Lett 1983). Το πρόβλημα με την εμπνευσμένη από την ερμηνεία του Turner θεώρηση του τουρισμού είναι ότι

αδυνατεί να φωτίσει το πριν και το μετά την προσωρινή κατάσταση της «οριακότητας». Τίθεται λοιπόν το ερώτημα κατά πόσο η τουριστική δραστηριότητα ως δύναμι *αντι-δομή* μπορεί να προάγει για τον τουρίστα τον αναστοχασμό, ή γενικότερα μια διαδικασία ενδοσκοπήσης, ή ακόμα και αναθεώρησης των καθημερινών αξιών που μοιράζεται με άτομα και συλλογικότητες στην κοινωνία από την οποία προέρχεται και στην οποία επιστρέφει και επανεντάσσεται μετά την πραγμάτωση του τουριστικού ταξιδιού.

Γενικά, οι ερμηνείες που έχουν προταθεί για τα κίνητρα των τουριστών⁴ καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι ο τουρισμός επιτρέπει την απόδραση από μια υφιστάμενη κατάσταση ή την αναζήτηση μιας άλλης πραγματικότητας. Μελετητές με μαρξιστικό προσανατολισμό συνήθως αποδίδουν το τουριστικό ταξίδι στην αλλοτρίωση που δημιουργούν οι καταπιεστικές συνθήκες ζωής στον ώριμο και ύστερο καπιταλισμό. Μια τέτοια προβληματική διατυπώνει ο κοινωνιολόγος MacCannell (1976), ο οποίος αντλεί τις ιδέες του από το έργο των Μαρξ, Ντυρκάϊμ, Levi-Strauss και Goffman. Κατά τον MacCannell, οι σύγχρονοι τουρίστες, επιχειρώντας να αποδράσουν από τις αλλοτριωτικές και μη-αυθεντικές αλληλουχίες της καθημερινής τους ζωής, αναζητούν την αυθεντικότητα σε άλλους τόπους και χρόνους· η έλλειψη συνοχής που χαρακτηρίζει τη δομή της νεωτερικής κοινωνίας, μαζί με τα αισθήματα αλλοτρίωσης που προκαλεί, εξηγούν γιατί η αυθεντικότητα αποτελεί βασική αξία του μοντέρνου πολιτισμού. Με άλλα λόγια, η νεωτερικότητα χαρακτηρίζεται από το αίσθημα της αποξένωσης, της έλλειψης συνοχής και της επιπολαιότητας (MacCannell 1976: 8). Η επιθυμία του σύγχρονου τουρίστα να επανασυνδεθεί με «το γνήσιο, το πρωτόγονο, το φυσικό, εκείνο που δεν έχει επηρεαστεί από το πνεύμα της νεωτερικότητας» (Cohen 1988: 374) εκφράζεται μέσα από την αναζήτηση αυθεντικών εμπειριών. Βέβαια, σε πολλές περιπτώσεις, το ταξίδι του μοντέρνου τουρίστα προς την αυθεντικότητα δεν είναι παρά μία φενάκη. Σύμφωνα με τον MacCannell (1973: 594), στόχος των τουριστών είναι να βρεθούν πίσω από την «μπροστινή σκηνή» που προορίζεται γι' αυτούς, ώστε να ανακαλύψουν και να βιώσουν κάτι το πραγματικό. Ωστόσο, καθώς διασφαλίζεται για τους τουρίστες η πρόσβαση στις «πίσω» (μη-τουριστικές) περιοχές, οι ντόπιοι κάτοικοι και επιχειρηματίες κατασκευάζουν –για λόγους αυτοάμυνας και/ή προώθησης των συμφερόντων τους– επινοημένους «τουριστικούς χώρους». Οι χώροι αυτοί επενδύονται με πλαστά θέλγητρα τα οποία παρουσιάζονται στους τουρίστες ως «αληθινά»· αποτέλεσμα της όλης διαδικασίας είναι η «σκηνοθέτηση της αυθεντικότητας» για τις ανάγκες της τουριστικής κατανάλωσης.

4. Για μια πληρέστερη παρουσίαση των σχετικών με τα κίνητρα και τις εμπειρίες των τουριστών προσεγγίσεων βλ. Γαλανή-Μουτάφη (1995), όπου η συγγραφέας σχολιάζει, μεταξύ άλλων, και ορισμένες βασικές προσεγγίσεις της έννοιας της αυθεντικότητας.